

Питання теоретичні

Ніла Зборовська

СУЧАСНА МАСОВА ЛІТЕРАТУРА В УКРАЇНІ ЯК ЗАГАЛЬНОКУЛЬТУРНА ПРОБЛЕМА

Літературні тексти подають певний образ світу, а тому мають ідеологічні наслідки. Масова література, виникаючи в лоні масової культури, постає як арена динамічної боротьби певних владних структур, котрі воюють за створення колективного розуміння, яким має бути світ, тобто це сфера, “де з метою напрямити читача на певне бачення світу” відтворюється яскраво виражена “політика означення”¹. Хоча всі тексти ідеологічні, навіть ті, що взагалі заперечують ідеологію, масова література привносить у сферу культури дуже виразний “вимір політики”. Саме тому, що масова, або популярна, література вказує на щільні зв’язки із владою та політикою, її дослідження “являє собою дещо більше, ніж просте обговорення розваг та дозвілля” (20), і нині вона має стати одним із об’єктів аналізу сучасної академічної науки, як це має місце в західній гуманітарній науці. Ми повинні усвідомити культурну ситуацію, в якій опинилися. Це ситуація постмодерного суспільства, що змінює карту культури, зменшуючи впливи літератури високої та збільшуючи впливи масової. У цій ситуації іде активне конструювання *масового суспільства* та *масової культури* з боку політики влади (назвемо цю культурну політику політикою змішування або Вавилонської вежі), при якій національна опірна культура має дбати не лише про альтернативну українську масову літературу і створення “високого суспільства” та “високої культури”, які вибудовуватимуть національно свідомі культурні практики, а й у цих умовах духовно-психологічних воєн ми повинні піклуватись і про *українське читання як активну критичну діяльність*. Адже масова література — це ззовні продукт демократії, коли пропонуються численні текстуальні пропозиції, а читач має право вибирати: чинити активно, тобто робити свідомий вибір, або пасивно, тобто ставати об’єктом маніпуляцій.

Р.Барт, котрий у своїх дослідженнях масової літератури поєднував психоаналіз і структуралізм, зазначав: ідеологія, яка проймає будь-які тексти, діє головним чином на рівні підтексту, тобто вторинних, часто несвідомих значень, що несуть у собі тексти та живі культурні практики². Саме тому психоаналіз масової літератури дає змогу побачити, які несвідомі змісти активно підтримуються комерційною текстуальною політикою. Так, один із перших розкритих продуктів масової літератури — “Польові дослідження з українського сексу” (1996) О.Забужко — на рівні несвідомих значень обернувся на осміяння мужчини за національністю, до того ж об’єктом осміяння став *український* мужчина на глибинному рівні — рівні сексуальних відносин. Як це позначилося на культурному просторі перехідного періоду, має стати предметом дослідження. Адже у сфері сучасної ідеології ведеться активна боротьба за те, щоб зафіксувати вже створені

¹ Сторі Дж. Теорія культури та масова культура: Вступний курс / Пер. з англ. — К., 2005. — С. 18. Далі подаємо сторінку в тексті.

² Див.: Барт Р. Основи семиології // Французька семиотика: От структуралізму к постструктуралізму. — М., 2000. — С. 297-300.

підтексти перехідного періоду або створити нові, які їх зміцнюють. Тому аналіз масової літератури стає не тільки проблемою літературознавства, а й загальнокультурною проблемою. Не лише роман Забужко постав предтечею масової літератури, а й репрезентована нею маргінальність уперше стала виразним комерційним продуктом. Так, газета “Бульвар”, що є найпопулярнішою в Києві бульварною пресою, рекламуючи роман, дала своєрідний заголовок зі слів Забужко “Меня называли блядью, проституткой...” В одному з рекламних проєктів журналу “Фокус” – “100 найвпливовіших жінок в Україні” – Забужко представила свій задум у сучасній українській літературі так: “У мене було цілком усвідомлене бажання дати в морду рідній літературі”³. А в недавньому інтерв’ю газеті “По-киевски” напередодні Пасхи вона прокоментувала: “Чувака недаремно розіп’яли – він дійсно пропонував найнищівнішу в історії революцію”⁴. Лексика висловлювання (“чувак”, “морда” тощо) – це ознаки мовлення маргіналів, яке активно пропагується “комерційними” авторами.

Масову літературу визначають за допомогою явного чи неявного протиставлення іншим концептуальним категоріям. Річ у тім, що масова література – це *порожня* концептуальна категорія доти, доки не введемо її в живу культурну практику. Тому вкажемо на головні значення, притаманні сучасній масовій літературі та культурі в Україні.

Це – тексти, які не є високою літературою. Адже висока культура – формально складна, і головний параметр її становлення – пошуки духовно-моральних цінностей. Складність форми та інтенсивність духовних пошуків не дозволяє користуватися цією літературою широким масам. В одному з номерів “Кур’єра Кривбасу” Анатолій Дімаров та Роман Кухарук вели розмову про читабельність літератури. Р.Кухарук поділив українську літературу на “рефлексійну” та “динамічну”, звернувши увагу, що в історії української літератури рефлексійна переважає над динамічною⁵. Сучасних авторів Є.Пашковського та В.Медвідя Кухарук назвав “важковиками” через малу читабельність їхніх текстів. У сфері високої літератури сьогодні активне рефлексування, що загалом відповідає українській ментальності (наприклад, проза Г.Пагутяк). Натомість масова література потребує динамічних і зацікавлюючих історій, як це має місце у прозі Л.Дереша, І.Карпи, Н.Сняданко та ін.

Українській людині загалом притаманний інший спосіб переживання часу, ніж це має місце в Західній Європі та Америці, цей спосіб більш східний, медитативний або, як гостро визначає О.Забужко, “дефінітивно неєвропейський,” “позасвітовий, локальний, хутірський”⁶. Якщо для Європи, зазначає вона, година, хвилина, секунда вагомі і значимі, якщо європейській людині притаманний страх випасти з потоку життя, то українцям властива “тягуча спокійна неквапність”. Україна для динамічної і комерційної Забужко закономірно асоціюється з “Озером Мертвого Часу”⁷.

Масова література – це комерційна текстуальність для мас, комерційний фактор активно проникає в індивідуальний акт творчості, спонукаючи до використання популярних форм. Наприклад, нещодавно виданий роман Є.Кононенко “Жертва забутого майстра” (2007) написано на замовлення. Замовник прагне, щоб у масовій (популярній) формі – тут це майже психоаналітичний детектив – пролунало прізвище видатного скульптора Іоана Георга Пінзеля.

Як діє комерційний фактор на розповсюдження книжки, можна було збагнути, побувавши 20 квітня 2007 року на фестивалі української книжки та читання в Парламентській бібліотеці Києва. Там зібралися найбагатші видавництва в Україні,

³ *Сто самых влиятельных женщин в Украине // Фокус. – 2006. – №5. – С. 59.*

⁴ *Оксана Забужко: “Первым феминистом был Христос” // Газета по-киевски. – 2007. – №11. – С. 16-17.*

⁵ *Див.: Дімаров А., Кухарук Р. Про читабельність літератури і не тільки // Кур’єр Кривбасу. – 2000. – №125-126. – С. 3-9.*

⁶ *Забужко О. “Психологічна Америка” й азіатський ренесанс, або знову про Карфаген // Сучасність. – 1994. – №9. – С. 153.*

⁷ *Там само. – С. 154, 156.*

які контролюють видання української книжки. Це передусім “Фоліо” й “Факт”. Костянтин Родик показав, як діє комерційний механізм книжкового ринку на Заході: держава фінансує бібліотеки, а бібліотеки закупають книжки, підтримуючи книжковий ринок. Якби держава перестала фінансувати бібліотеки, він би завалився. Для нашої аналітики дуже важливо, хто контролює закупівлю бібліотек, тобто які книжки пропонуються для закупівлі. На сьогодні цю пропозицію активно формує “Книжник-geview”. Бібліотеки, яким поступило державне фінансування, закупили книжки, як свідчила директор Парламентської бібліотеки, на 26 мільйонів гривень. Серед основних художніх книжок у бібліотеках були твори Оксани Забужко та Марії Матіос.

Масова література бере свої витoki з народницької літератури, але має власні особливості. Як відомо, коли П.Куліш читав “Марусю” Квітки-Основ’яненка по селах, селяни-слухачі плакали, адже це була народна (селянська) література, пов’язана з глибинною духовно-моральною цінністю. Чи існувала масова література в Україні XIX століття? За моїм аналізом історії класичної української літератури, масова література в Україні була щільно пов’язана з постаттю Марка Вовчка, яку не випадково П.Куліш назвав геніальною акторкою, що майстерно “розрадила” популярні форми для народу. Так само, як О.Забужко “Польовими дослідженнями з українського сексу” в XX столітті відчинила двері комерційній масовій літературі в Україні, Марко Вовчок свого часу відкрила ці двері своїми “Народними оповіданнями”(1858). Коли читаєш її листи, пов’язані з виданням та перевиданням “Народних оповідань” у Російській імперії та за кордоном, всюди мовиться про їх комерційний успіх, авторські гонорари та схвальні відгуки славетних чоловіків, які сприяють популяризації творів Марка Вовчка⁸. Тобто в XIX столітті на тлі творення українськими чоловіками-письменниками народної літератури як національно-визвольного проекту виникла яскрава жіноча імітація Марка Вовчка, яка не лише створила феномен масової комерційної літератури в XIX ст., а й готувала народну свідомість до революційної класової боротьби, тобто принесла в українську літературу деструктивну ідею. Т.Гундорова вважає, що, наприклад, “Франкова повість “Петрії і Довбушки” вичерпувала форми готичного роману й засвідчувала його перехід до розряду масової літератури”⁹. Але це вже була інша пропозиція.

Оскільки поняття масової культури — це глибинно політичне поняття, пов’язане з опануванням і маніпуляцією свідомістю мас, то з її допомогою можемо аналізувати бажання не лише повсякденного життя, а й у структурах влади, які прагнуть проникнути в народні бажання і спрямувати їх. У зв’язку з цим масова література у XX ст. — це передусім урбаністична література, “яка виникла після індустріалізації та урбанізації” (30). Оскільки досвід індустріалізації та урбанізації в Україні був переважно імперський за відсутності українського міста, то масову літературу активно творила передусім російська імперська культура. Нині виникла опозиція української народної літератури, за своїм характером переважно селянської, масовій урбаністичній. Одну з потужних ідеологічних атак на традиційну українську народну літературу зроблено В.Єшкілевим у “Малій українській енциклопедії актуальної літератури” — “Плеромі”, де пропонувалася концепція історії української літератури на основі критики селянського, рустикального синдрому. На цій основі був міфологізований урбаністичний експеримент івано-франківської школи (так званий станіславський феномен), що подавався як новітня українська перспектива¹⁰. Таким чином, “чоловіче письмо” бубабістів та івано-франківської “школи” й “жіноче письмо” О.Забужко стали головними предтечами та активними творцями української масової літератури.

Дуже важлива семантика в побутуванні масової літератури, яка має підлягати критичному аналізу, пов’язана з тим, що масова література в лоні масової культури

⁸ Див.: *Зборовська Н.* Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. — К., 2006. — С. 98-115.

⁹ *Гундорова Т.* Франко не Каменяр. Франко і Каменяр. — К., 2006. — С. 30.

¹⁰ Див.: *Повернення деміургів / Плерома.* — 1998. — №3: Мала українська енциклопедія актуальної літератури. — Ів.-Фр., 1998.

зароджується як типово імперський продукт. Причиною виникнення масової культури стала втрата єдності національного суспільства (мішанина народів, яку провадить імперія, готує масову публіку) та загибель національної культури. У західному світі окремі культурологи вважають, що маскультура — це імпортована культура Америки (26). За дослідженнями деяких західних учених, “масова культура найбільшого поширення набула саме в Радянському Союзі” (57). Тобто власне проект соціалістичного реалізму — це проект масової літератури, імперський продукт, що його пропонують несвідомим національним культурам у нових для них умовах зростаючої індустріалізації та урбанізації. Радянська масова культура експлуатує культурні потреби мас передусім з політичних, а не комерційних позицій, що, зрештою, призводить до її виродження. Масова культура США виявляється конкурентоздатнішою за російсько-імперську, тому в сучасній ситуації російська культура використовує нові форми для свого панування у світі. У даній культурній ситуації дві імперські масові культури знову борються за вплив на національні культури, прагнучи перетворити неімперські народи на інфантильну масу, якою зможуть маніпулювати відповідно до власних потреб. Небезпеку від імперського проекту масової літератури не можна недооцінювати, адже він розрахований на потенційно величезну аудиторію.

Маскультура як імперський проект має намір деконструювати високу культуру й літературу в національному проекті. Показовим стало ХІХ століття, в якому імперія задіювала механізми насильства з тим, щоб не допустити розвитку високого проекту в історії української літератури, прагнучи зробити її літературою маргіальною, комічною, розважальною. Ця паразитична тенденція проникла в несвідомі структури національного суб’єкта, виявивши себе в сучасній ситуації. Перехідна епоха почалася з того, що українська народна й висока культури несподівано поглиналися урбаністичною, блазнюючою. Це поглинання першими продемонстрували українські бубабісти, коли О.Ірванець спародіював В.Сосюру в поезії “Любіть Оклахому”, а В.Неборак — Т.Шевченка в поезії “Мені тридцятий рік минав...” та ін. Ці своєрідні форми національного збудження зіграли провокативну роль для імперських механізмів влади, зокрема комерційних структур, які створили феномен О.Бузини. Бузина використовує блазнюючі форми збудження в напрямку розвінчання високої української культури в цілому, прагнучи не просто зробити з неї розважальний кіч, а покінчити з нею як із вартісним проектом, знецінити та явити національний простір культури як простір внутрішньої порожнечі, що й має бути заповнений потенційно сильною імперською культурою.

Масова література як суто імперське явище, незалежно від того, надходить вона до нас з Америки чи з Росії, свідчить про слабкість традиційних аристократичних структур, які вже не можуть забезпечити соборність національного культурного простору, щоб чинити опір імперським культурним практикам. Як зазначає Дж.Сторі, страх перед американізацією “щільно пов’язаний з недовірою до форм масової культури”, оскільки під загрозою опиняються “традиційні цінності високої культури” (27).

Комерційне розвінчання культурної національної єдності, з одного боку, послаблює авторитет традиційної високої культури, з другого — кидає прямий виклик новоствореній формі державності. Масова культура як імперське явище стає засобом деконструкції нації, що підтримує анархію та хаос.

Культура — це “сукупність знань”, тому національна культура прагне забезпечити панування розуму над інстинктами, а відповідно до релігійної установки — панування Божого батьківського принципу, який полягає в упорядкованості світу. Невипадково в сучасній західній науці до поняття “масової культури” вживається поняття “анархія”, оскільки масова культура імперського гатунку несе в собі руйнівний характер для живої національної культури. Принцип влади вкрай потрібний молодому національному суспільству, яким є Україна, оскільки він протистоїть схильності до анархії, притаманної українській пересічній людині. Принцип влади загалом лежить в основі Держави, ідею якої запропонував високий та народний проект української літератури. Розхитуючи український (аристократично-

демократичний) принцип влади, імперські механізми прагнуть нав'язати власні принципи влади, тобто таку державу, яка буде контролювати культурні прагнення народу з допомогою насильства та нав'язування низької насолоди через маніпуляцію низькими інстинктами. Виникнення масової культури в Україні на тлі глибокого політичного безладдя стає симптоматичним явищем.

Для розуміння сучасної культурної ситуації треба враховувати, що масова література — історично змінний об'єкт і може бути творена самим аналітичним актом. Імперські (“більшовицькі”) структури влади прагнуть створити так звану нездорову більшість, з допомогою якої руйнуватиметься національна Держава. До того ж механізми для її створення закладалися протягом усього ХХ століття. Дуже важливими формами опору стають живі культурні практики, які витворює українське місто. Наприклад, Юрій Покальчук створив у Києві кав'ярню “Купідон” як унікальний проект українського культурного міста, де провадяться презентації українських книжок та популяризація сучасних авторів, а Олена Жигилевич — новий спосіб поширення для української літератури — аудіозаписи літературних творів, що започатковує явище української аудіолітератури, розрахованої на тих, хто не може прочитати, а також, хто економить час (наприклад, можна слухати тексти в авто). Однак для успішного проекту масової української літератури має бути потужна аналітична практика з урахуванням найсучасніших форм дослідження: психоаналізу, структуралізму тощо. Адже, як було проаналізовано західними вченими, найвдаліше маніпулює психікою людей белетристика, пропонуючи форми “реабілітації” та “збудження”. Водночас белетристика може активно сприяти механізмам психічного розщеплення людини та нації через стимуляцію неврозу та психозу, оскільки заохочує читача втікати від дійсності, виробляє в нього активну звичку фантазувати, жити у фантазії, в ілюзії, ігнорувати принцип реальності й віддаватися принципу насолоди. Тут варто згадати працю Г.Сковороди — “Про страшну небезпеку в читанні”. “Та оскільки, за Августином, не лише у світських справах, а й у самому раї слова Божого приховані диявольські сіті, — писав Г.Сковорода, — то треба діяти з великою обережністю, щоб при самому читанні й повчанні закону Вишнього не заплутатися нам у сіті лукаві за прикладом Юди: “За хлібом увійде в нього сатана”¹¹.

Сучасні мелодраматичні серіали розраховані на незадоволену й обікрадену владою наївну людину. Тут небезпека кіно сьогодні найбільша, оскільки українські селяни перестали читати українську літературу. Популярність серійного кіно зробила його невротичним джерелом задоволення, оскільки реалістичність, така органічно близька естетичним смакам народної людини, викликає глибокі емоційні зсуви, пов'язані не з живим життям, а з ілюзорним. Невдовзі можна буде говорити про серйозну психологічну проблему, пов'язану з погіршенням живої чуттєвості, коли людина здатна співчувати героям фільмів, але втрачає здатність співчувати конкретній людині в живій ситуації.

Проблема масової літератури та культури ставить актуальну проблему розрізнення в середовищі самої масової культури. Наприклад, найпопулярніший проект “Танці з зірками” — яскравий приклад масової культури в Україні імперського зразка. Як відомо, у масовій культурі відбувається активна популяризація нетрадиційної сексуальності. Символічно, що проект “Танці з зірками”, який у своєму серійному сюжеті романтизував чоловічо-жіночі пари, завершився тріумфом бісексуальності та гомосексуальності. Олег Скрипка, котрий, взявши участь у його другому дійстві, виразно опирався імперському духові цього проекту, стає національним героєм імперськи орієнтованої масової культури, адже за своєї активної участі чинив їй опір. Цей підрив імперського проекту масової культури ззовні малопомітний, але його увиразнює мова. Однак мовний фактор у сучасній масовій культурі втрачатиме актуальність, тобто не буде визначальним, важливішим буде, які підсвідомі підтексти закладаються в цю

¹¹ Сковорода Г. Про страшну небезпеку в читанні // Твори: У 2 т. — К., 1994. — Т. 2: Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. — С. 38.

продукцію: антинаціональні імперські чи такі, що сприятимуть нарощуванню національної сили в боротьбі за власне існування. Адже масова культура як проект творення постмодерної імперської ідеології історичному імперському наміру-бажанню дедалі більше надаватиме природнього обґрунтування, робитиме все, щоб не відчувалися сучасні вияви колоніалізму. Уже сам факт замовчування того, що український народ не так давно вийшов з імперського полону, гарантує цю ситуацію. Тому ми повинні звернутися до архетипних історичних ситуацій, які вже переживали інші народи в культурній боротьбі за власне існування.

У праці “Несвоечасні роздуми: Про користь і шкідливість історії для життя” (1874) Ф.Ніцше як приклад такого виживання наводить греків, перед котрими постала загроза загибелі від затоплення чужим і минулим – “історією”, коли їх “освіта” становила собою нагромадження іноземних семітських, вавилонських, лідійських, єгипетських форм, а релігія – справжню битву богів усього Сходу. Саме в цьому часі хаосу греки вижили, як зазначає Ніцше, бо поступово навчилися організовувати культурний хаос, а цього вони досягли, відповідно до вчення дельфійських жреців, коли знову повернулися до самих себе, тобто до своїх істинних потреб, пригнітивши в собі потреби ілюзійні. Грекам “вдалося отримати перемогу над всіма іншими культурами завдяки вищій силі їх моральної природи”¹². На цьому власне духовному шляху греки повернули собі мужність бути собою, а не епігонами чужого. Тому Ніцше, розглядаючи метафізику історії, приходять до висновку: греки – символ для кожного з нас. Людина повинна організувати в собі хаос шляхом обдуманого повернення до власних, істинних духовних потреб, а наша чесність, усе здорове і правдиве в нашій природі повинно нарешті повстати проти того, що нас спонукають казати з чужого голосу, імітувати чужорідну поведінку й бездумно втрачати значущість націєтворчої індивідуальності.

¹² Ніцше Ф. Несвоевременные размышления: О пользе и вреде истории для жизни // http://abovo.net.ru/binary/object_18.1159214035.00654.rar. – С. 60.

Ігор Козлик

ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА І ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО: ПРОБЛЕМАТИКА ВЗАЄМОСТОСУНКІВ У МЕТОДОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

Тема, винесена в назву статті, безумовно, традиційна. Вона присутня в підручниках зі вступу до літературознавства чи з теорії літератури, зокрема там, де йдеться про структуру літературознавства як науки. Саме тут літературна критика розглядається *разом* із теорією літератури й історією літератури як літературознавчі дисципліни – складові науки про літературу. Такий підхід бачимо й у типовому радянському підручнику зі вступу до літературознавства Г.Абрамовича (з 1953 й до кінця 1970-х років витримав цілу низку перевидань)¹, і у програмі Московського державного університету імені М.В.Ломоносова зі вступу до літературознавства П.Ніколаєва та О.Рудневої², і в нових українських

¹ Див., напр.: Абрамович Г. Введение в литературоведение: Учебник для студентов. – 6 изд., испр. и доп. – М., 1975. – С. 3, 5.

² Див.: Программа дисциплин. Введение в литературоведение / Сост.: П.Николаев, Е.Руднева; Теория литературы / Сост.: П.Николаев, В.Хализев. – М., 1996. – С. 5 / МГУ им. М.В.Ломоносова. Филологический ф-т.